

**BAKİ-ABŞERON ARXİPELAQLARINDA NƏSİLVERƏN QUŞ
NÖVLƏRİNİN KOMPLEKS BİO-EKOLOJİ GÖSTƏRİCİLƏRİ**

N.A.SADIQOVA
Bakı Dövlət Universiteti

Bakı-Abşeron arxipelaqlarında nəsilverən quşların kompleks bioekoloji göstəriciləri 14 parametərə görə qiymətləndirilir. Arxipelaqların ornitocoğrafi xüsusiyyətləri aşkar olunur. Quşların nəzəri və praktiki əhəmiyyətlərinə qiymət verilir, bioloji müxtəlifliyin qorunması üçün praktik təkliflər hazırlamaq asanlaşır.

Xəzər dənizinin Azərbaycan sektoruna iki arxipelaq daxildir: 1) Bakı arxipelağı, 2) Abşeron arxipelağı, Ələt buxtası da Bakı arxipelağına daxildir. Bu arxipelaqların hər ikisinin coğrafi mövqeyi quşların həyatı üçün münasibdir.

Material və metodika

Çöl tədqiqatları 2005-2007-ci illərdə aprel-iyun aylarında aparılıb. Stasionar tədqiqat yerləri Pirallahı, Çilov və Xara-Zirə olub. Qalan adalarda qısamüddətli (1-2 günlük) ekspedisiyalar keçirilib. Əsas metodika «faunanın kompleks ekoloji-landşaft təhlili» konsepsiyasına (Mustafayev, 1985) əsaslanan orijinal «çoxparametrlili təhlil Prinsipi» olub.

Materialın müzakirəsi

Bakı arxipelağı Bakıdan 45 km cənubda başlayır, 95 km cənub-qərbdə qurtarır. Sahilə yaxınlığı 2,5-15,0 km-dir. Arxipelağın şimal hissəsində Zənbil (Duvannı), cənubunda Çığıl, qərb tərəfində Ələt buxtası, şərqində isə Qarasu adası yerləşir. Qalan adalar həmin dördbucacağın arasındadır. Akvatoriya və adalar birlikdə Ramsar konvensiyasının tələblərinə cavab verən sərbəst ərazisi hesab edilir (Sultanov, 2000; Babayev, 2003, 2007).

Adaların ərazisi Xəzər dənizinin səviyyəsindən asılı olaraq çoxillik dəyişmələrə uğrayır. Son illərdə əsas adaların eni və uzunluğu belədir: Zənbil adası 2500×900 m; Qarasu (Los) – 900×600 m, Xara-Zirə (Bulla) – 250 ha, Çil – 100 ha, Cigil – 700×800 m. Adaların arasında qalan dəniz akvatoriyası təxminən 150000 ha-dır. Adaların okean səviyyəsindən hündürlüyü 10-27,5 m-dir. Sahəsi 100 ha və daha çox olan adalara Zənbil, Qarasu, Xara-Zirə, Səngi-Muğan, Çil, Cigil, Qutan; kiçik adalara isə Orta daş, Daxili daş və s. misal ola bilər.

Abşeron arxipelağı Bakıdan şərq istiqamətində 40-115 km məsafədə yerləşir. Bu arxipelağa daxil olan adalardan ikisi böyükdür. Pirallahı – 1500 ha, Çilov – 4,5×3,3 km (11,5 km²). Kiçik adalar çoxdur: Böyük Tava, Kiçik Tava, Yal, Kaltış, Daraq, Tavaltı, Qum adası, Qarabatdağ adası və s. (bunlardan ən irisi Böyük Tavadır – 350×180 m). Adaların sahilədən olan məsafəsi ən azı 2 km (Pirallahı), ən uzağı 15 km-

dir (Çilov). İstər Bakı arxipelağına, istərsə də Abşeron arxipelağına daxil olan adaların çoxu vulkan mənşəlidir və əksərində palçıq vulkanı az-çox fəaliyyətdədir. Adalarda və onları əhatə edən akvatoriyada istifadəsiz qalmış köhnə neft-qaz platformaları bəzi quşların (qarabatdaq – *Phalacrocorax*, qağayı – *Larus*, susüpürən – *Sterna*) yuva tikib nəsil verməsi üçün yararlı əlavə biotop təşkil edir.

Adaların iqlimi quru-subtropikdir, lakin dənizin hesabına xeyli mülayimləşir. Yayda orta temperatur 33-35°C, qışda isə 3-9°C-dir. Şimal və cənub küləkləri üstünlük təşkil edir (orta illik sürəti 3-7 m/san). Akvatoriyada suyun axarı küləyin istiqamətinə uyğun, adətən şimaldan cənuba və şərqdən qərbə axır. Bəzən güclü ləpələr olur. Adaların torpaq örtüyü zəifdir: gilli-qumludur, bəzi yerdə tam qumluqdan ibarətdir (Məmmədov, 1998). Suyun şorluğu 12,9-13,2 q/l-dir. Suda həll olmuş oksigenin miqdarı 9,4-19,6 mq/l-dir. Suyun temperaturu yazda 7-15°C, yayda 19-29,5°C, qışda 4,2-10,4°C-dir, şəffafılıq isə 0,5-2,5 m-dir (Abbasov, Əliyeva, 2003). Xəzər adaları və onları əhatə edən akvatoriya intensiv neft, neft-qaz istehsalı rayonudur. Ələt burnu, Pirsaat silsiləsi və Pirallahı ovçuluq və balıqçılıq təsərrüfatları məqsədilə istifadə edilir. Abşeron arxipelağına daxil olan böyük adalardan Pirallahı materik ilə damba vasitəsilə birləşmiş və tam formalaşmış qəsəbədir. Şah dili Milli parkı da əslində yarımada, onun az hissəsi (burnu) kiçik adadır. Çilov adası sahildən 15 km uzaq olmasına baxmayaraq kiçik qəsəbəyə çevrilib.

Hər iki arxipelaqda quşları narahatedici, bəzən, hətta təhlükəli faktorlar istisna edilmir. Sahilə yaxın olan adalar (Çil, Qutan, Pirallahı, Şah dili və s.) antropik və antropogen faktorların təsirinə daha çox məruz qalırlar. Seliteb sahələr inkişaf etmiş adalarda (Xərə-Zirə, Səngi-Muğan, Pirallahı, Çilov) quşların koloniyaları dağılmışdır. Gəmilərin intensiv hərəkəti quşları qorxudur. Hələ 1944-cü ildə Pirallahı adası sahilində çiy neftin təsirindən 35000 qaşqaldaq və ördək tələf olmuşdur (Vereşşagin, 1945). 1988-ci il aprel ayında Çil adası ətrafında 30000 su və sahil quşları tələf olmuş (Sultanov və b., 2000), 1999-cu il iyun ayında Pirsaat daşları silsiləsinə daxil olan adaların ümumi sahəsinin 70-80%-i çiy neft ilə örtülü olmuşdur (Sultanov, 2000).

Beləliklə, hazırkı dövrdə Bakı-Abşeron adalarında ornitofaunanın yenidən qurulması gedir, yerdə açıq şəraitdə yuva tikib nəsilverən quşlar sıxışdırılır, bunların çoxu istifadəsiz qalmış köhnə neft-qaz platformalarından və estakadalarından istifadə edirlər. Eyni vaxta seliteb sahələrin formalaşması sinantrop ola bilən quşları cəlb edir.

Bakı-Abşeron arxipelaqlarında nəsilverən quşlar zəif öyrənilmişdir. XX əsrin 90-cı illərinə qədər əldə edilmiş fraqmentar məlumatlar son ədəbiyyatda nəzərə alınıb (Mustafayev, Sadıqova, 2005; Mustafayev, Mahmudova, 2006; Mustafayev, Məmmədov, 2006). Marşrut üsulu ilə aparılmış tədqiqatlar (Sultanov, Kərimov, 1999, 2000; Babayev, 2006, 2007) əsasən quşların miqrasiyasına və qışlamasına aiddir.

Bizim tədqiqatlara əsasən Bakı-Abşeron arxipelaqlarında 67 növ quş nəsil verir. Onlar 15 dəstəyə, 32 fəsiləyə və 46 cinsə daxildir. Kiçik ərazidə taksonların çox olması şəraitin müxtəlifliyini göstərir.

Adalarda nəsilverən quşların kompleks bioekoloji təhlili (cədvəl 1) göstərir ki, burada transpalearkt növlər birinci, Aralıqdəniz fauna tipi ikinci, Avropa tipi isə üçüncü yer tutur. Transpalearkt növlərin çox ol-

ması su və sahil quşların hesabınadır. Ornitofaunanın formalaşmasında təbii faktorlar əsas rol oynayır (62,7%), antropogen və qarışıq faktorlar ikinci yer tutur. Politipik növlər (55 növ – 82,1%) üstünlük təşkil edirlər. Oturaq növlər, nəsil vermək üçün gələnlər qədərdir (33 və 34 növ). Oturaq növlərin başqa rayonlara nisbətən çox olması Xəzər dənizinin hesabınadır (iqlim mülayim, yem stabil). Nadir quşlar çoxluq təşkil edir. Ona görə ki, biotoplar müxtəlif, hər birinin ərazisi isə kiçikdir. Seliteb sahənin ornitofaunası da formalaşma dövrü keçirir. Ov quşlarına antropogen təsir güclüdür. Çoxsaylı quş 3 növdür: qəh-qəhi qağayı, alaburun susüpurən, boz turagayça. Bunlardan da qağayı intensiv azalır.

Təbiidir ki, biotopik yerləşməyə görə limnodofil qrup üstünlük təşkil edir (32 növ – 47,8%). İkinci yeri seliteb sahə quşları tuturlar (13 növ – 19,4%). Məskunlaşdığı biotopdan nəsil vermək üçün istifadə edib, başqa biotopda yemlənən quşlar (18 növ – 23,9), hərtərəfli istifadə edənlərdən (51 növ – 76,1%) azdır. Yuva şəraitinə görə üstünlük açıq şəraitdə nəsil verən quşlara məxsusdur (49 növ – 73,1%). Sinantrop olmayan quşlar çoxdur (45 növ – 67,2%), lakin tam sinantrop növlər (18 növ – 26,8%) heç bir rayonda bu qədər çox deyil. Yuvası tək-tək yerləşən quşlar (45 növ – 67,2%) üstünlük təşkil edir, amma kolonial quşlar da bir neçə rayona nisbətən çoxdur. İmmatürant quşlar öz üstünlüyünü bu rayonda da saxlayırlar (41 növ – 61,2%), lakin matürant və aralıq mövqe tutan quşlar da (26 növ – 38,8%) başqa rayonlara nisbətən çoxdur. Gündüz quşları mütləq üstünlüyünü burada da saxlayırlar (57 növ – 85%) (cədvəl 2).

Cədvəl 2

Bakı-Abşeron arxipelaqlarında nəsilverən quşların kompleks bioekoloji təhlili (növün sayı, mütərizədə %-lə)

Fauna tipləri:

Transpalearkt – 24 (35,8%)
Aralıqdəniz – 20 (29,9%)
Avropa tipi – 14 (20,9%)
Qalan tiplər – 9 (13,4%)

Yuva şəraiti:

Açıq şərait – 49 (73,1%)
Örtülü şərait – 14 (20,9%)
Aralıq mövqe – 4 (5,0%)

Formalaşma faktorları:

Təbii faktorlar – 42 (62,7%)
Antropogen – 16 (23,9%)
Qarışıq faktorlar – 9 (13,4%)

Sinantrop luq səviyyəsi:

Sinantrop deyil – 45 (67,2%)
Qismən sinantrop – 2 (3,0%)
Yarım sinantrop – 1 (1,5%)
Natamam sinantrop – 1 (1,5%)
Tam sinantrop – 18 (26,8%)

Növlün makrostruktur:

Monotipik – 12 (17,9%)
Politipik – 55 (82,1%)

İnkışaf tipləri:

Maturonat – 10 (14,9%)
İmmaturonat – 41 (61,2%)
Aralıq mövqe – 16 (23,4%)

Mövsümü dinamikası:

Oturaq növlər – 33 (49,3%)
Nəsil verməyə gələn – 34 (50,7%)

Sutkalıq fəallığı:

Gündüz quşları – 57 (85,0%)
Gecə quşları – 6 (9,0%)
Aralıq mövqe – 4 (6,0%)

Say kateqoriyaları:

Çoxsaylı – 3 (4,5%)
Adi saylı – 19 (28,4%)
Nadir – 45 (67,1%)

Haradan yem götürməsi:

Yerdən – 14 (20,9%)
Yerdən və sudan – 8 (11,9%)

Biotopik yerləşməsi:

Limonodofil – 32 (47,8%)
Dendrofil – 8 (11,9%)
Oreofil – 9 (28,4%)
Seliteb sahə – 13 (19,4%)
Polibionit – 5 (7,5%)

Biotopdan istifadə:

Nəsil vermək üçün – 16 (23,9%)
Hərtərəfli – 51 (76,1%)

Sosiologiyası:

Yuvası tək-tək olan – 45 (67,2%)
Koloniallığa keçid – 5 (7,5%)
Fakultativ koloniya – 6 (8,9%)
Obliqat koloniya – 11 (16,4%)

Yerdən və koldan – 3 (4,5%)
Yerdən və ağacdən – 6 (9,0%)
Yerdən və havadan – 4 (5,9%)
Yerdən, ağacdən, havadan – 1 (1,5%)
Sudan – 15 (22,4%)
Sudan və havadan – 6 (9,0%)
Havadan – 5 (7,5%)
Koldan – 1 (1,5%)

Yem xarakteri:

Fitofaq – 7 (10,4%)
Zoofaqlar – 47 (70,2%)
bunlardan:
Entomofaqlar – 42 (58,3%)
Polifaq – 13 (19,4%)

Adalarda quşların yem götürdüyü şərait müxtəlifdir. Elə növ quş var ki, eyni vaxtda üç şəraitdən yem tapıb yeyir. Məsələn, yerdən, ağacdən və koldan – adi qaraquş, adi alaçöhrə; yerdən, ağacdən və havadan – titrəkquyruq. Belə qrupların sayı 10-dan çoxdur. Yemləmə şəraitinə görə qruplaşma çoxaldıqca təbii resurslardan istifadənin səmərəliliyi yüksəlir. Lakin yemlənməsi az-çox yer ilə əlaqəli olan quşlar (40 növ – 60%) çoxluq təşkil edir. Adaların hər tərəfi su olmasına baxmayaraq, yemlənməsi su ilə az-çox əlaqəli olan quşlar ikinci yer tuturlar (29 növ – 43,3%). Yem xarakterinə görə zoofaq quşlar adalarda da üstünlük təşkil edirlər (47 növ – 70,2%), bunların da çoxu (26 növ – 38,8%) entomofaqlardır.

NƏTİCƏ

1. Bakı-Abşeron arxipelaqlarının ornitofaunası zoocoğrafi baxımdan sərbəst rayon statusuna uyğundur.
2. Bakı-Abşeron arxipelaqlarının bioloji müxtəlifliyini qoruyub saxlamaq məqsədilə həmin adalara və onların arasında qalan akvatoriyaya Dövlət təbiət yasaqlığı statusu verilməsi məsləhətdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Babayev Q., Əsgərov F., Əhmədov F. Bioloji müxtəliflik: Xəzərin Azərbaycan hissəsinin suda üzən quşları. Bakı: «Nurlan», 2007, 136 s.
2. Мустафаев Г.Т. Птицы наземных экосистем Азербайджана. М.: МГУ, 1985, 54с.
3. Mustafayev Q.T., Sadiqova N.A. Azərbaycanın quşları. Bakı: «Çaşıoğlu», 2005, 419s.
4. Mustafayev Q.T., Məmmədov A.T. Azərbaycanın kolonial quşları. Bakı: «MBM», 2006, 231s.
5. Sultanov E. *red.* Azərbaycanın potensial Ransar sahələri. Bakı: 2000, s.78-82.

**КОМПЛЕКСНАЯ БИОЭКОЛОГИЧЕСКАЯ
ОЦЕНКА ГНЕЗДЯЩИХСЯ ПТИЦ БАКУ-АБШЕРОНСКИХ АРХИПЕЛАГОВ**

Н.А.САДЫГОВА

РЕЗЮМЕ

Выявлены орнитогеографические особенности архипелагов. Облегчается разработка тактических приемов для сохранения биоразнообразия.

**COMPLEX BIO-ECOLOGICAL ANALYSIS OF FERTILE SORTS
IN BAKU-ABSHERON ARCHIPELAGO**

N.A.SADIGOVA

SUMMARY

It is complexly analysing by 14 parameters complex bio-ecological significances of fertile sorts in Baku-Absheron archipelago. It is revealed the ornithogeographic natures of archipelagoes. Theoretic and practic significances of birds are evaluated, it makes easy to prepare practic advices for remaining of.